

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

ГЛАДКИЙ О. В.

ГЕОГРАФІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПРОСТОРУ І ЧАСУ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ ЕТАП

Теоретико-методологічні і науково-практичні засади географічних наук базуються на основі філософських вчень про простір і час та на дослідженні особливостей існування, функціонування і розвитку їх речовинних і духовних елементів. Отже, як для фізичної так і для суспільної географії першочергове значення має саме дослідження особливостей наукових категорій простору і часу. Передусім ця проблема стосується визначення об'єкта і предмета географії.

Однією з провідних і подекуди відновлюваних в історії географічного знання методологічних концепцій, пов'язаних з нашою проблематикою, є *хорологічна (просторова) концепція*. В ній зокрема визначається, що загальною ознакою географічних явищ є територіальна протяжність, їх просторова сутність і змістовність. Саме категорія простору виступає основою будь-якого географічного дослідження [10, 246-247].

Витоки хорологічної концепції беруть свій початок у працях Страбона, Птоломея, Б. Вареніуса, О. Гумбольдта та І. Канта. Поняттями *простір, час, просторове відношення*, як центральними і необхідними при обґрунтуванні предмета географії, вперше користувався у своїх роботах Карл Ріттер (1779-1859), творець порівняльної географії та один з основоположників просторової концепції географії. К. Ріттер запозичив хорологічну концепцію в початковому вигляді в І. Канта, а логічне завершення вона одержала в працях А. Гетнера. Таким чином, можна говорити про хорологічну концепцію Канта—Ріттера—Гетнера [9, 105].

Відповідно до визначення К. Ріттера, "географічні науки мають предметом *простори* на земній поверхні, оскільки простори ці наповнені земною речовиною, до якого б царства природи речовина ця не належала і в якій би формі не з'явилася. Отже, географічна наука розробляє опис взаємних *відношень місцевостей* у особливих, а також у найзагальніших земних їх проявах. Цим вона відрізняється від наук історичних, що мають своєю метою відкривати, досліджувати і зображувати послідовність подій, зміни і розвиток речей зокрема та у цілому - тобто часові характеристики світу." [9, 106].

Безпосередньо про просторові відношення йде мова і в спеціальному розділі монографії К. Ріттера, що носить назву "Нотатки про географічні способи зображувати просторові відношення фігурами і числами".

Логічне доповнення та завершення хорологічна (просторова) концепція знайшла в географічних узагальненнях Альфреда Гетнера (1859-1941). Він доводив, що безпосереднім предметом дослідження географії є просторове розміщення предметів і явищ, на земній поверхні, їхніх взаємовідношень. У книзі "Географія, її історія, сутність і методи" (1930). Гетнер писав:

"У способі розгляду часто занадто переважає інтерес до географічного розповсюдження окремих предметів замість інтересу до просторового заповнення і характеру країн і місцевостей. Але географія не повинна бути наукою про розподіл

по місцевостях різноманітних об'єктів, а наукою про заповнення просторів. Це — просторова наука у тому розумінні, в якому історія є часовою наукою". [4, 122].

У концептуальних засадах Гетнера фактично знайшли відображення погляди І. Ньютона щодо абсолютних простору і часу, котрі домінували у природознавстві в кінці 19 - на початку 20 ст. Тому Гетнер відривав простір від явищ і подій, абсолютизував його, визначаючи предмет хорологічних досліджень.

Він стверджував, що сутністю географії, атрибутивною характеристикою географічних процесів і явищ як таких є наявність саме просторових відношень між ними, їх протяжність. Щоправда, ще І. Кант дійшов висновку, що протяжність, сама по собі у відриві від генези явищ, не може бути достатньою характеристикою географічності, оскільки протяжність, відбиваючи лише один аспект, залишається абстрактним визначенням. До речі, Кант, розділяючи усі науки на абстрактні та конкретні, до останніх він відносив хронологічні (історичні), хорологічні (просторові) та систематичні науки.

Просторові відношення у викладенні А. Гетнера, виступають як відношення простору. Останнє поняття щонайменше дуже розпливчате, якщо вже не явно суперечливе. Сам А. Гетнер спробував пояснити це на наступному прикладі: "... оскільки відношення простору є не чим іншим, як тільки відношеннями простору, вони часто формальні; самостійне значення вони отримують тільки через своє наповнення - як місцезнаходження сировини й енергії, як житло людини. Тому можна вважати доречним, хоча і невитонченим, визначення географії як науки про простори земної поверхні відповідно до їх речовинного наповнення". [4, 123].

Систематизуючи інформацію про хорологічну концепцію географії, слід виділити декілька її методологічних принципів:

1. Предметом географії являються "простори на земній поверхні".
2. Просторові відношення - це перш за все "взаємні відношення між місцевостями", між областями, або, за більш загальною термінологією, між просторами чи навіть відносини простору.
3. Просторові відносини абсолютизуються і розглядаються у відриві від матеріальних об'єктів, між якими вони виникають і функціонують. Перш за все хорологія досліджує закони "заповнення простору".
4. В основі хорологічної концепції покладено принцип розриву просторових форм матерії і часу, який знаходить вираз в чисельних твердженнях про те, що географія не досліджує генезис і історію об'єктів місцевості. Слід, однак, зауважити, що Карл Ріттер в останні роки діяльності намагався спростувати цю тезу, підкреслюючи, що "географія не може нехтувати історичним елементом, якщо хоче бути істинно наукою про земні просторові відносини" [9, 108].

Хорологічна концепція має ряд суттєвих недоліків. Тому поступовий розвиток теоретико-методологічних засад географічної науки створив передумови для переходу від хорологічних (просторових) засад до системної концепції пізнання. Однак, окремі положення хорологічної теорії Канта-Ріттера-Гетнера мають високу цінність для розвитку сучасних уявлень про простір і час в географії. Ще у 70-х роках ХХ ст. відомі географи О. Ф. Асканікашвілі і Ю. Г. Саушкін (1975), відроджуючи аксіологічні аспекти хорологічної концепції та визначаючи предметом географії пізнання просторової своєрідності явищ земного життя, вказали на необхідність виходити саме з Ейнштейнівського розуміння простору і часу. Вони стверджували: поняття простору і часу включені у поняття матеріальних тіл, явищ і процесів остільки, оскільки саме порядок їхнього взаємного розташування один біля другого називається простором, а

порядок їхнього плину один після другого — часом. Зрештою, географія — це наука, що пізнає процеси просторових відношень між найрізноманітнішими тілами і явищами просторово-часових систем ландшафтної оболонки Землі. Пізнання феномену земних взаємних просторових відношень є великим соціальним замовленням, що адресується географії суспільною практикою, адже від управління глобальним процесом просторових відношень залежить життя нашої планети у цілому, розвиток природи і суспільства на ній, в окремих країнах і регіонах.

Переглянувши, продовжив і розширив засади просторової концепції фундатор української географії С. Л. Рудницький. Він визначав географію "як загальну просторову науку про Землю", вказуючи на її близькість до астрономії — "загальної науки про небесні простори". У праці "Завдання Українського географічного інституту та його видавництва" (1928) Рудницький писав:

"Земний простір відноситься до небесного простору так, як частина до цілісності. Різниця між ними не якісна, а тільки кількісна. Тому, коли наука про небесні простори є наукою математично-природничою, то математично-природничою наукою мусить бути теж наука про земні простори, себто географія. Всякі спроби зводити географію на чисто гуманістичні шляхи або приписувати їй дуалістичний характер, не мають майбутнього, хоч мають за собою 2000-літню традицію".

Він переконливо доводив, що оскільки "астрономія мусить досліджувати загальну суть небесних просторів, небесних тіл та їх рухів, тоді й географія мусить досліджувати теж цілий земний простір з усім різноманітним його змістом" [10, 248-249].

В працях С. Л. Рудницького (1928) вирізняються два просторові напрямки географічних досліджень: хорографія, або найчистіша форма описової географії, об'єктивний опис будь-якої частини земної поверхні, та хорологія, яка виступає основою географічних наук. За визначенням Рудницького, саме хорологія використовує встановлені загальною географією закони до даного земного простору і "доходить до нових загальних законів".

У середині ХХ ст. хорологічна концепція істотним чином була поглиблена американськими географами, які багато у чому втілили її концептуальні засади у так звану "концепцію регіоналізму". Широко відомий вчений Річард Хартшорн у монографії "Предмет географії: критичний огляд сучасних теорій у їхній ретроспективі" (1939) наголошував: головний фокус географії — територіальна диференціація, мозаїка окремих ландшафтів на земній поверхні. За твердженням Хартшорна Р., географія займається тим, що забезпечує точний, упорядкований і раціональний опис та інтерпретацію розмаїття земної поверхні, намагається здобути закінчене знання про територіальну диференціацію світу. Явища, значущі для останньої, мають просторовий вираз — не обов'язково своїм фізичним розповсюдженням на поверхні, а саме як характеристика території певного масштабу [10, 249].

Хартшорн Р. підкреслював тісну аналогію між історією і географією. Якщо історія забезпечує синтез "часових інтервалів реальності", то географія виконує те саме завдання стосовно "просторових інтервалів земної поверхні". Але він відкидав історичний підхід в географії у зв'язку із складністю поєднання з хорологічним методом дослідження. В розумінні Хартшорна, поняття генезису не можна застосовувати для території чи регіону. [13, 188].

Тим часом методологічна проблема простору в географічній науці дотепер не має однозначного тлумачення. Деякі з вчених доводять, що кожному географічному явищу і процесу відповідає власний простір, котрий відрізняється унікальною своєрідністю. Тому виділяють простори фізико-географічний, суспільно-

географічний, політико-географічний, релігійно-географічний, екстремально-географічний, тощо. Водночас у літературі поки що відсутні коректні обґрунтування саме такого простору, до якого зводилися б усі конкретно-географічні форми простору, тобто простору стійкого у часі, відносно сталого [12].

За твердженнями видатного вченого з питань методології географії І. В. Крутя, світ являє собою ієрархічну сукупність систем, що мають різну міру спільності ("Вступ у загальну теорію Землі" (1978). Зокрема, існує система космічного простору Метагалактики, осередками якого виступають простори окремих космічних тіл — галактик, систем, зірок, планет тощо. Будь-яку планету, на думку І. Крутя, в тому числі Землю, ми можемо розглядати як відносно самостійну систему з власним простором, що виступає одним з елементів суперсистеми.

Саме такого роду міркування слугували підмурком для висновку академіка Вернадського В.І. щодо поняття про земний планетний простір, який, на його думку, відповідно до внутрішньої системи планетних явищ і процесів модифікується в різні стани (наприклад, біосфера, протягом поступового розвитку і еволюції, перетворюється в "ноосферу" - сферу розуму). На думку Вернадського В.І., геологія та географія - науки про землю, як природноісторичне утворення. [19; 8, 132]. Отже, він поєднував як просторові так і часові аспекти функціонування географічних систем та наголошував на тому, що їх треба розглядати у єдності прояву та впливу. За Вернадським, географія повинна стати не лише наукою про сучасний стан розвитку природних і суспільних систем, але відтворювати їх динаміку у часі, що має істотне та необхідне науково-практичне значення, конкретизоване в процесах прогнозування, проектування та планування. Розвиток просторово-часової концепції перетворив географічну науку з описової і несистемної на конкретну, суттєву і необхідну для практики галузь знань, в безпосередню продуктивну силу індустріального і постіндустріального суспільства.

Розробка категорії географічного простору вітчизняними географами показала принципову багаторівневість цього поняття - від реального (фізичного) простору, до предметної специфіки простору в географії і надалі, до різних формалізованих і абстрактних уявлень геопростору [15, 23-25; 9, 284-302].

На першому рівні геопростір визначають як частину (підпростір) реального фізичного простору. Звідси випливає надзвичайно важлива методологічна теза: реальний простір тривимірний, це одна з його фундаментальних топологічних властивостей [11]; геопростір як підпростір реального простору також тривимірний (у територіальному аспекті - двовимірний); отже, будь-які багатовимірні формалізації геопростору в змістовному плані необхідно зв'язку з цим завжди зіставляти з реальним простором або територією, і це одна зі найважчих методичних проблем [16].

На другому рівні геопростір трактують як сукупність місць географічних об'єктів, як власний простір географічних утворень. Таке визначення націлене на встановлення предметної специфіки геопростору. З цього випливає принципова множинність предметного змісту даного поняття в залежності від конкретних множин географічних об'єктів і їх властивостей.

На рівні абстрактно-формалізованих уявлень геопростір визначають як багатовимірний простір географічних об'єктів, як "ознаковий простір", "фазовий простір", "простір станів", як простір логічних операцій, структур і відношень. Такі трактування виконують важливі методичні функції: у кожному окремому випадку та або інша формалізація геопростору націлена на вирішення конкретної дослідницької

задачі. Принципова нестача таких підходів в абстрагуванні фундаментальних позиційних властивостей географічних об'єктів. Таким чином, експлікація геопростору можлива на різних рівнях із відповідно різним співвідношенням його змістовно-предметних і абстрактно-формалізованих аспектів. Розрізняють також різні трактування геопростору на деякому рівні в залежності від його повноти - від інтегрального до часткових геопросторів і їх підпросторів [15].

Відомі і інші підходи до визначення геопростору. У свій час А. Смірнов запропонував поняття "групового простору" (у протиставленні "індивідуальному просторові", тобто просторовому положенню окремих географічних об'єктів), що, на його думку, більш повно розкриває специфіку геопростору. Цю тезу в наші дні розвивають М. Шаригін і А. Зирянов. Можна погодитися зі спробою названих авторів підкреслити "багатооб'єктність", "багатокомпонентність" геопростору як його характерну рису. Але, водночас, треба підкреслити, що поняття "простір" за своїм визначенням носить інтегральний (тобто "груповий") характер. Простір не мислиться поза деякою множиною об'єктів і відношень між ними. Простір окремого об'єкту не існує, як не існує і самий абсолютно ізольований об'єкт. Тому для характеристики положення об'єкта в географічному просторі логічніше говорити не про його індивідуальний простір, а про місце розташування цього об'єкту по відношенню до інших.

У філософії природознавства простір виступає як сукупність відношень, що виражають координацію співіснуючих об'єктів, а у більш вузькому смислі - як порядок взаєморозташування матеріальних тіл. Формальне трактування простору добре узгоджується з цими визначеннями: множина має структуру, якщо між її елементами встановлені певні відношення, або над ними функціонують деякі операції; множина, наділена структурою, називається простором.

За аналогією можна визначити геопростір, як множину географічних об'єктів із певною структурою, тобто заданою сукупністю відношень. Специфікою геопростору є наявність власне просторових (територіальних) відношень між географічними об'єктами. За Е. Б. Алаєвим, геопростір - сукупність відношень між географічними об'єктами, що розташовані на конкретній території і розвиваються в часі [1, 150]. Він же вводить для геопростору жорстке обмеження - обов'язкову прив'язку розглянутих географічних об'єктів до території (геотерії): якщо в простір не включена територія, тобто якщо множина об'єктів розглядається безвідносно до території, то це який завгодно простір, тільки не геопростір [16].

Серед сучасних уявлень про географічний простір основною його формою вчені вважають земний планетний простір, котрий досліджує географічна наука і котрий можна визначити як саме географічну оболонку.

Найстійкішим, "фіксованим" станом географічного простору виступає передусім земна поверхня, яка в цілому є результатом саморозвитку географічної системи відношень і взаємозв'язків, що постійно взаємодіє з іншими реальностями, насамперед з часовою реальністю. Наразі, як стверджує український вчений Шаблій О.І. (1977), географічний простір — це свого роду підпростір (підсистема) системи земних просторів, сукупний простір земних сфер — верхньої частини літосфери, гідросфери, атмосфери, сучасної біосфери, соціосфери, взаємовідношення між якими виступають у формі так званої ландшафтної сфери у широкому розумінні.

Варто зауважити, що намагання обґрунтувати численність просторів, котрі виокремлюються для опису своєрідних географічних, біотичних, соціальних явищ, безумовно, мають сенс, оскільки кожному такого роду явищу властиві свої

просторові характеристики. Водночас їхнє просторове розповсюдження, зумовлене їх внутрішнім змістом, контролюється саме географічним простором як таким. Наразі поняття про міграційний, економічний та інші простори являють собою досить зручні абстракції, завдяки яким можна описати просторові характеристики явищ і процесів, що відбуваються в просторі однієї і тієї ж системи — нашої планети, отже, у географічному просторі. Так, уся господарська діяльність суспільства має місце саме у географічному просторі, що й визначає її просторовий, територіальний, географічний характер [10, 250].

Загалом явища на земній поверхні, зрештою, опиняються у двох системах — власній та географічній [12]. Це, приміром, стосується населення та його господарської діяльності, котрі, будучи за своїм змістом соціальними явищами, просторово входять у географічну систему. Тому у сучасній географії відбувається досить активний процес обґрунтування так званих регіональних наук (дисциплін), логічною базою яких виступає твердження про те, що всі явища територіальне обумовлені, а їх просторові структури тісно взаємопов'язані. Мова йде про такі регіональні науки, як географія сільського господарства, географія промислових комплексів, географія транспорту, географія науки, географія культури тощо.

На закінчення зауважимо: будь-які зміни у просторі неодмінно передбачають відповідні зміни у часі. Адже у будь-якому районі земної поверхні зміни упродовж конкретного проміжку часу кожного природного інгредієнта (клімату, рельєфу, рослинного покриву, тваринного світу тощо) завжди протікають за умов, відмінних від умов іншого району. Тому часові зміни природи можна розглядати як деяку функцію, як вираз даних конкретних умов разом з їхніми просторовими характеристиками.

Для існуючого земного просторово-часового континууму єдиною системою відліку у фізичному розумінні є сама планета, її маса і рух. Математичною системою відліку простору виступає система географічних координат, а часовою системою відліку — земний (фізичний) час.

Об'єкт дослідження географії - географічна оболонка - передусім у фізико-географічному розумінні, будучи системою планетарного масштабу, що саморозвивається, має власний простір і час, котрі є неодмінно регулятивними для всіх явищ і процесів, які відбуваються в її межах. Система просторового відліку (географічні координати) і одиниці виміру географічного часу (доба, місяць, рік) являють собою природну систему відліку, прийнятну для виміру простору і часу як природних, так і соціальних явищ і процесів. Хоча простір і час своєрідних біотичних та соціальних явищ і процесів і мають свої специфічні особливості, але вони значною мірою невід'ємні від атрибутивних характеристик географічного простору і часу. Так, у географічному дослідженні можна абстрагуватися від самої специфіки біотичного і соціального простору і часу, але при цьому треба постійно враховувати, що системи будь-якого рівня взаємодіють не тільки між собою, але також з підсистемами і надсистемами [10, 252].

Проблематика простору та часу в географії і досі залишається одним із найбільш суттєвих та дискусійних аспектів теорії і методології науки. Різні точки зору наукових шкіл і напрямків, різні теоретичні засади обумовлюють відсутність сталої та цілісної концепції, яка б відповідала вимогам сучасності. Отже, це найголовніше питання географії потребує додаткового поглибленого вивчення і дослідження на найвищому рівні науково-філософського узагальнення.

1. Алаев Е. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. — М.: Мысль, 1983, - 350 с. 2. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. — М.: Наука, 1982, -

223 с. 3. Бичко І. В. Філософія. Курс Лекцій. - К.: Либідь, 1993. - 575 с. 4. Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. - Л.-М., 1930. 5. Декарт Рене. Избранные произведения. - М.: 1950. 6. Кант И. Сочинения. т. 1. - М.: 1963. 7. Кант И. Сочинения. т. 3. - М.: 1963. 8. Кулпашев Н. Б. Проблемы теории географического познания. Общественные и философские предпосылки. – Тверь: 1994. – 172 с. 9. Мересте У. И., Ныммик С.Я. Современная география: вопросы теории. - М.: Мысль, 1984. – 295 с. 10. Мороз С. А., Онопрієнко В. І., Бортник С. Ю. Методологія географічної науки. - К.: Заповіт, 1997. - 333 с. 11. Мостепаненко А. М. Пространство-время и физическое познание. - М.: Атомиздат, 1975. – 216 с. 12. Мукитанов Н. К. От Страбона до наших дней: эволюция географических представлений и идей. - М.: 1985. 13. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії. - К.: Вища школа, 1996. 14. Сарычев В. М. Время и пространство в системной методологии. // Системные исследования. Методологические проблемы: Ежегодник. – М.: 1981, - с. 284-302. 15. Топчиев А. Г. Географическое пространство и его свойства: 3 всесоюзный симпозиум по теоретическим вопросам географии: тез. докл. – К.: Наукова думка, 1977, - с.23-25. 16. Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – Киев-Одесса: Высшая школа, 1988. – 187 с. 17. Философский словарь под ред. Розенталя М. М. М.: Политиздат, 1972, - 495 с. 18. Энгельс Ф., Анти-Дюринг. //Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - М.: Политиздат, 1962. 2-е изд. т. 20. 19. Энциклопедический словарь Кирилла и Мефодия. Мультимедиа издание. - М.:1999. 20. <http://www.PHILOSOPHY.ru/library/gaid/02/8.html> Гайденок П.П. История новейшей европейской философии в ее связи с наукой. (Глава. 7. Готфрид Вильгельм Лейбниц). 21. <http://philosophy.ru/library/gaid/02/10.html> Гайденок П.П. История новейшей европейской философии в ее связи с наукой. (Глава 10. Натурфилософия Канта - попытка обоснования экспериментально-математического естествознания).

The historical stages of concept development and current ideas of time and space categories in geography are disclosed. The relations of geographical approach and philosophical ideas concerning these concepts are highlighted. The general directions of current geographic science theoretical and methodological improvement concerning modern time-space ideas are shown.